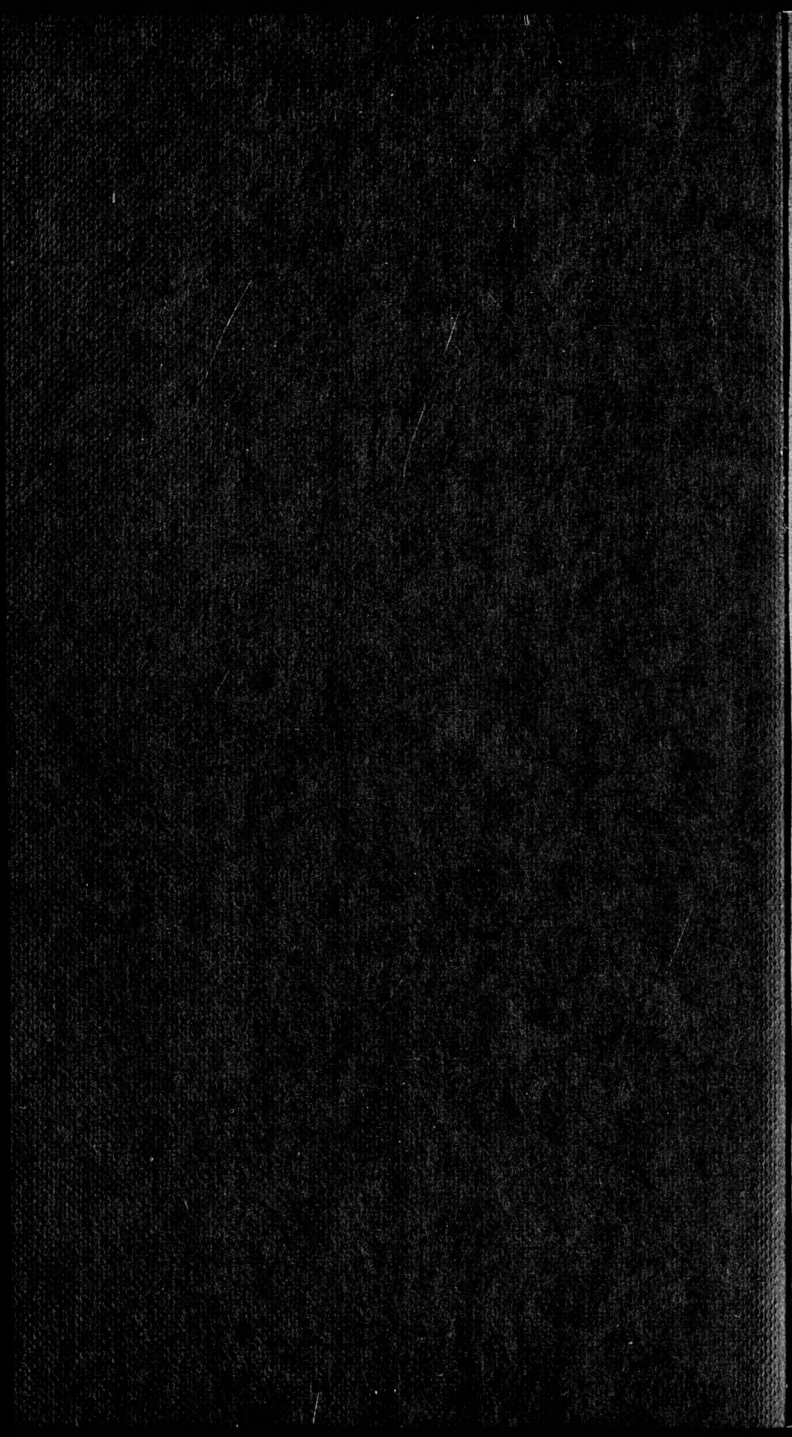

BIBLIOTHEEK UNIVERSITEIT UTRECHT

2838 773 0

272

DE CATACOMBEN

TE

GEULHEM ONDER BERGH-TERBLIJT,

DOOR

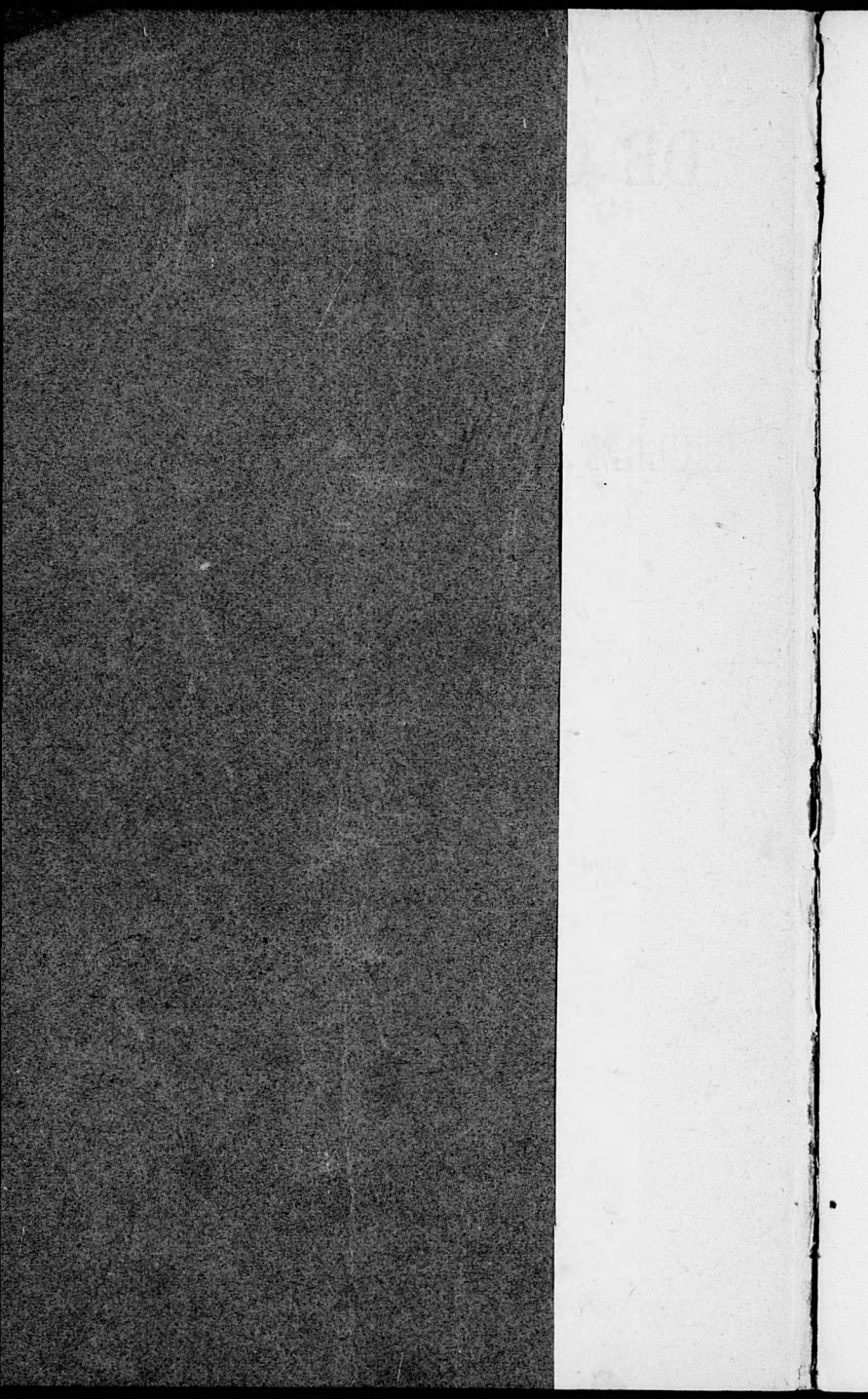
H. J. ALLARD.

(HERZIENE EN VERMEERDERDE UITGAVE.)

DRUKKERIJ VAN J. K. ALBERTS. — SITTARD.

1892.

PER
Vak 145

Per 145
272

DE CATACOMBEN

TE

GEULHEM ONDER BERGH-TERBLIJT,

DOOR

H. J. ALLARD.

(HERZIENE EN VERMEERDERDE UITGAVE.)

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT
COLL. THOMAASJE

DRUKKERIJ VAN J. K. ALBERTS. — SITTARD.

1892.

ubique

Luctus, ubique pavor et plurima mortis imago.
VIRG. Aeneid. II, 369.

De rouw is overal en overal het ijzen.

VONDEL.

Treed, vorst der aarde, treed het hart der aarde binnen,
En buig gedwee de kruin uit eerbied voor dees tinnen,
Ternauwernood verlicht door 't flikken der flambouw,
Die als de doodkaars glimt te midden van den rouw.

DR. M. SMIETS.

Een woord vooraf.

Deze bladzijden zijn ten jare 1877 voor 't eerst gedrukt in den VOLKS-ALMANAK van J. A. Alberdingk Thijm. In 'tzelfde jaar verscheen te Amsterdam bij de firma Van Langenhuysen eene vermeerderde uitgave in 8°.

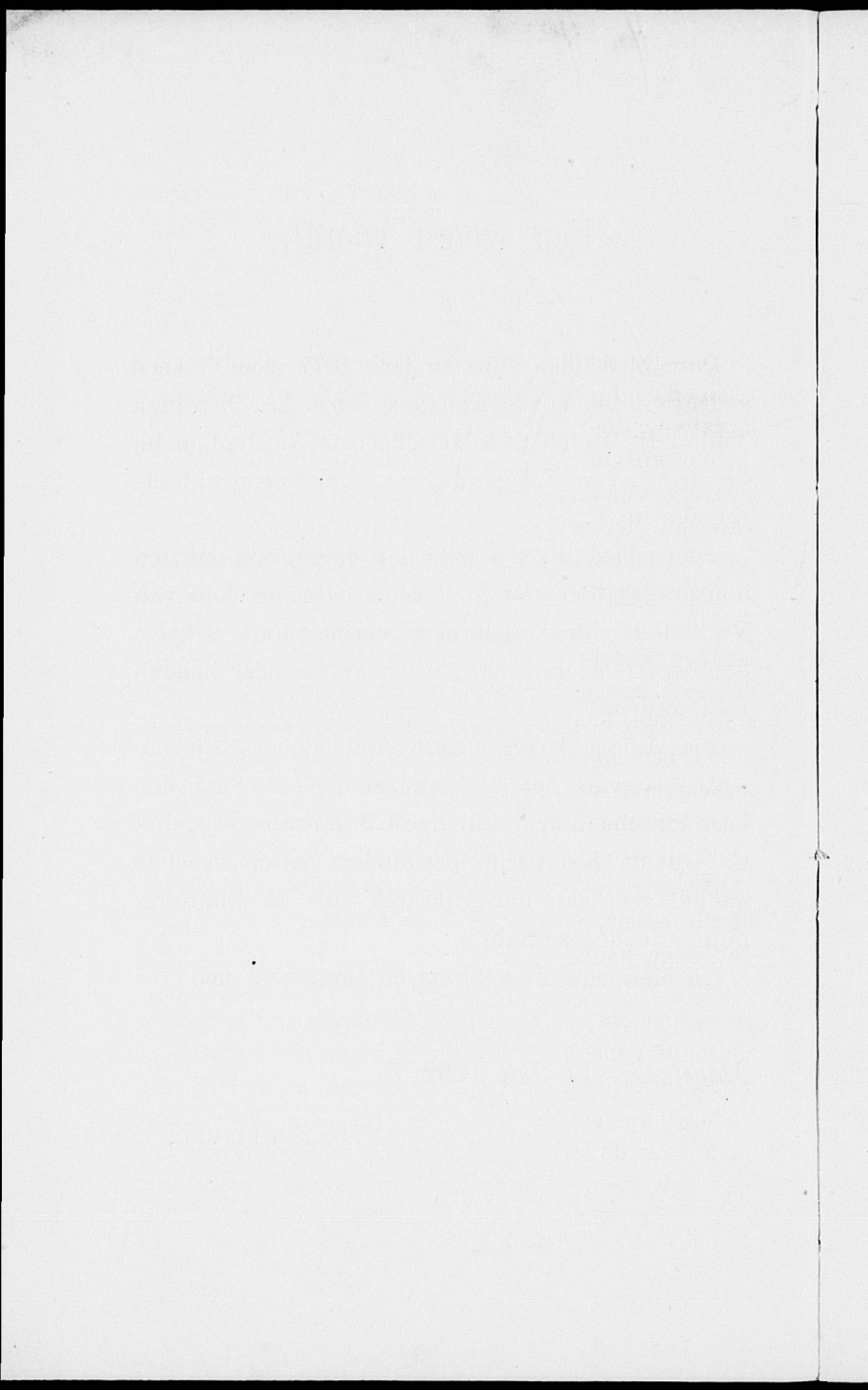
Thans bied ik, ten bate der berggidsen en ten dienste der toeristen in 't druk bezochte land van Valkenburg, deze andermaal vermeerderde uitgave den lezer wederom aan, maar nu in meer handelbaar formaat.

Die vermeerdering slaat vooral op het 5de hoofdstuk, waarvan het leeuwendeel toekomt aan den veelbelovenden kruidkundige J. J. Hoevenaars, gelijk ik, wat de historische oorkonden betreft, veel te danken heb aan den rijksarchivaris in Limburg, mijn vriend Jos. Habets.

En hiermede allen lezers en lezeressen heil!

Maastricht, 17 Juli 1892.

DE SCHRIJVER.

I.

Een der schoonste wandelingen, die ons vlak en effen en eentonig vaderland oplevert, is wel de breede straatweg, die van Maastricht naar Valkenburg leidt. Achter de vallei, door de Geul en de Gulp in alle richtingen doorsneden, breidt zich daar voor u een rij van heuvelen uit, op wier bontgekleurde glooiingen het oog met welgevallen rust, vooral wanneer ze in den morgenstond schitteren en tintelen van 't grillige spel der nederschietende zonnestralen. De voordeeligste afwisseling en de verkwikkelijkste verscheidenheid heerscht over dat vergezicht: hier een eenvoudige boerenwoning, daar een adellijk slot, ginds een golvend korenveld, elders een slanke torenspits of een ruigbewassen woud.

De trotsche Maasbrug over — de gewezen Wijckerpoort uit — en 't bekoorlijke Wijckerveld ingetreden, bespeurt ge weldra aan uwe rechterzijde het aloude slot Geusselt, ingesloten door een kring van hoogstammige boomen, waarachter het dorp Amby zich nederig verscholen houdt. Aan uwe linker ontwaart ge Jeruzalem, een landgoed waar de Bollandist Dolmans geboren werd, en 't kasteeltje Bethlehem met zijn antieken toren, dat vroeger aan de Duitsche ridderschap toebehoorde. Na op 't heerlijke Vaashartelt en de villa Kruisdonk een bewonderenden blik geworpen te hebben, ontdekt ge weldra aan uwe linker het schoone dorp Meerssen, het oude

Marsna of *Marsana*, waar ten jare 847 een rijksverdeeling plaats had en een vredebond tusschen de zonen van keizer Lodewijk den Vrome gesloten werd; wat hooger op bespeurt ge Houthem St. Gerlach met zijn allermerkwaardigste stiftkerk, nog verder het aloude Valkenburg met de pittoreske overblijfsels van zijn middeneeuwsch ridderslot, eertijds het verblijf der strijdlustige Reinouts en Walerams, thans eene lievelingsplek veler toeristen, die er een heerlijk vergezicht op het stadje en omstreken genieten. Niet verre en op bijna gelijken afstand van de drie aangewezen punten is de gemeente Bergh, met de onderhoorige gehuchten Terblijt, Vilt en Geulhem, op de berghoogte gelegen, die van Meerssen en hooger tot Valkenburg en verder het vruchtbare Maasdal half omslingert.

Geen wonder dat deze bekoorlijke streek een der vroegst bewoonde van ons vaderland was: zij is dan ook buitengewoon rijk aan historische herinneringen uit de oude en oudste tijden. De steenperiode en het Keltische tijdperk hebben daar onmiskenbare sporen in den bodem achtergelaten. En op de kruinen dier groenende heuvelen stonden eens de, reeds toen op uitgezaagde mergelblokken gebouwde, romeinsche villa's ¹⁾ waarvan de overblijfsels, — getuige de opdelvingen der laatste jaren, — nog rusten in den veiligen schoot der aarde. Deze prachtige woningen der wereldveroveraars werden verwoest door in-

1) De steengroeven van Maastricht, Valkenburg, Bergh en Kunrade, waren reeds bij de Romeinen bekend. Een inschrift, betrekkelijk een soldaat van 't vijfde legioen, op Kunrader steen gebeiteld, werd in Juli 1873 te Heerlen gevonden. Ook waren de fundeeringen der meeste romeinsche landgoederen in deze streken uit gekapt en gezaagden mergelsteen vervaardigd. Zie J. Habets *Geschiedenis van 't bisdom van Roermond*, I, 6.

vallende horden van barbaren, die de romeinsche overbeschaving met de ruwe strijdbijl of de blakende brandfakkel vernielden, tot dat die barbaren zelf door andere germaansche stammen werden verdrongen, om ten slotte gezamenlijk de vreedzame beschaving des christendoms aan te nemen. Naast de ruïnen der romeinsche prachtgebouwen liggen de puinen der germaansche landhoeven.

Bepalen wij ons tot de Bergh-Terblijtsche gemeente, op welker grondgebied *de catacomben van Geulhem* zich uitstrekken. „Deze gemeente — zoo schrijft in hoofdzak de knappe oudheid- en historiekundige J. Habets ¹⁾ — levert alle sporen eener hooge oudheid. Geheel de bergrug, waarop dat dorp zich nedervlijde, is rijk bezaaid met verspreide brokstukken van romeinsche en germaansche beschaving. Op de helling des bergs, de *Rastberg* geheeten, niet verre van de kapel, langs den grooten straatweg van Maastricht naar Valkenburg gelegen, werden in 1837 een dertigtal urnen van grijsachtige aardsoort en verschillende grootte gevonden. Naar 't zeggen der vinders waren eenige dier urnen met aarde gevuld, andere gesloten met deksels niet ongelijk aan de schoteltes onzer drinkkopen.

„Ik zelf heb in de vallei, *Bronsdel* genaamd, in de nabijheid der Geul twee oude wapens gevonden van vuursteen, en een dergelijk in den weg, de *Mestberg* geheeten, bij Terblijt.

„Nog heb ik op de nieuwoontgonnen heide van Meerssen, achter het *Leeraerdsbosch*, een brokstuk gevonden eener schoone romeinsche urn, en niet

1) *Publications de la Société d'archéologie dans le duché du Limbourg*, II pag. 204.

verre van den weg, die naar Geulhem leidt, ettelijke scherven eener romeinsche drinknap.

„Op den berg, die het gehucht Geulhem beheerscht, tegenover de villa *Rondenbosch*, bevindt zich een gemeentewoud, de *Wippelsche heide* genaamd, met talrijke romeinsche grafheuvelen bezaaid. De berg-rug, waarop dat woud en die graftomben gelegen zijn, beheerscht op statige wijze het pittoreske Geuldal en loopt, tegen Geulhem, in eene rots en een afgrijselijken afgrond uit, ter hoogte van meer dan 40 voet. Van die hoogte stortte den 17ⁿ Februari 1793, met allernoodlottigst gevolg, een onvermoeide vossenjager neder, Amand-Jean Milot, geboren te Brunoi (Seine et Marne), korporaal van het tiende bataillon grenadiers, in dienst der Fransche republiek ¹⁾. Het genoemde woud vormt een voorgebergte tusschen twee ravijnen, uitschietend op de Geul. In 't oostelijk ravijn ligt de eenige bruikbare helling ter afdaling in de vallei; zij wordt gesloten door aardwallen, bij wijze van borstwering opgeworpen. In het westelijk ravijn bevindt zich de opening der voornaamste zandsteengroeve te Bergh-Terblijt — eenzame en geheimzinnige poort van 't labyrint dier onderaardsche zuilengangen, waar de arme bergwerker, verstoken van 't zonnelicht en de frissche lucht der vallei, dag en nacht arbeidt aan 't uitzagen van steenblokken, ten einde een karig loon te verdienen en daarmee zijn huisgezin te voeden; donkere schuilhoek tevens, waar de geoloog in de krijtlagen en vervormingen, de overblijfsels komt bespieden

1) De volkssage beschouwde daarin de straffende hand Gods op den onchristelijken sansculotte. Verg. H. Welters, *Limburgsche Legendes* I, blz. 229.

van krokodillen en mastodonten, doch waar ook de Christen, in een sierlijke onderaardsche kapel, een blijvend gedenkteeken aantreft van den godsdienstzin der bewoners, die gedurende den orkaan der fransche omwenteling daarhenen hunne godsvereering en hunne haardsteden hadden overgebracht!"

Deze laatste herinnering aan een jongst verleden voert mij, na de algemeene beschrijving der streek waarin wij ons bevinden, en de bijzondere verwijzing naar het oord, waar wij ons vooral zullen bewegen — meer bepaald naar ons onderwerp terug, *de catacomben van Geulhem.*

Want treden wij den zoo sierlijk beschreven ingang der steengroeve binnen, dan staan wij onder een heidensche begraafplaats en binnen de wanden eener christen bedeplaats. Wij moeten echter doen opmerken, dat er te Geulhem twee verschillende bergkapellen bestaan, beide dagteekenend uit den tijd der Fransche omwenteling, te weten de groote kapel, door ons de *Catacomben* geheeten, en de koepelgrot of de *Kapel van het Bergske*. De laatste ligt te Geulhem, op eenige voetstappen verwijderd van de Geul, waaraan het gehucht zijn naam ontleent. Zij heeft als voorportaal een allerprachtigste grotzaal, zonder pilaren, half-verlicht en domsgewijze zonder hoeken in den mergelsteen uitgehouwen. Twee-entertig voet hoog verheft zich het hechte gewelf boven eene vlakke ruimte, die zestig voet in doorsnede meet. Onvergetelijke herinneringen zijn aan die plek verbonden: veel tranen en gebeden zijn daar gestort in de dagen van vervolging. Een eenvoudig altaar is

thans het eenige sieraad dezer noodkapel, door mij en mijn gids met godsdienstigen eerbied begroet, vóór dat wij de eigenlijke *Catacomben van Geulhem* bezochten, welker geschiedenis en lotgevallen onafscheidelijk verbonden zijn met de geschiedenis en lotgevallen der *Kapel van het Bergske*.

II.

De ouden van dagen, die de gruwelen der fransche omwenteling moesten beleven en er ooggetuigen van waren, zijn thans van het tooneel dezer wereld verdwenen. Niet slechts wat wij zelf van die gruwelen lazen, maar meer nog wat zij met jeugdige verontwaardiging en plastische aanschouwelijkheid van dien „franschen tijd” wisten te vertellen, heeft velen van ons, reeds als kinderen, met afgrijzen vervuld. Hetzelfde geweld, dat de eerste Christenen onder Nero en Diocletiaan noodzaakte een schuilplaats te zoeken in Rome's catacomben, noodzaakte ook een aantal onzer vaders zich onder de aarde te verschuilen in de tufsteengroeven van Geulhem.

Toen, op het einde der vorige eeuw, de helden der „gelijkheid, vrijheid en broederschap”, de voorvechters der zoogenaamde „rechten van den mensch” de gelijkheid, vrijheid en broederschap in eigen vaderland vernietigd, en de onwelkome „rechten van den mensch” wederrechtelijk hadden opgedrongen, breidde zich de omwentelingsorkaan ook over de naburige streken, onder andere over België en een gedeelte van Nederland, uit. Na de eerste bezetting des lands van Valkenburg tegen het einde des jaars 1792 — eene bezetting, die slechts ettelijke maanden duurde —

veroverden de Franschen, die den bloedigen veldslag van Fleurus op de Oostenrijkers gewonnen hadden, den 3ⁿ November 1794 de stad Maastricht ¹⁾ Bij het vredesverdrag met de Bataafsche republiek, dat den 1ⁿ October 1795 bekrachtigd werd, waren alle landen aan déze zijde van den Rijn, en hiermede geheel Limburg, bij de groote fransche republiek ingelijfd.

Wat al onwaardige knevelarijen het goede Limburgsche volk toen verduren moest, kan ik hier natuurlijk niet in den breede uiteen zetten. Dat kerken en kloosters met hare bedienaren en bewoners het vooral moesten ontgelden, was niet anders te verwachten van de woestelingen, die in 't rijk en vaderland der Maagd van Orleaus en des H. Lodewijks de „Redegodin” hadden geplaatst op de altaren van den driemaal heiligen God. Nadat er beslag was gelegd op de goederen dergenen, die het land hadden verlaten, werd in September des jaars 1796 te Maastricht de wet afgekondigd, waarbij 116 kloosterinrichtingen, alleen in het Departement der Beneden-Maas, zouden opgeheven en de goederen verkocht worden.

Niet genoeg. Nog een andere daad van terrorisme dreigde het geloovige volk geheel en al van zijn plichtgetrouwe zielenherders te berooven of te vervreemden. In mijn *Antonius van Gils en de kerkelijke gebeurtenissen van zijn tijd* ²⁾ heb ik het hoofdzakelijke medegedeeld betrekkelijk de *Verklaring van 10 Mei 1797* en den *Eed van den 5ⁿ Sept. of 19ⁿ Fructidor des jaars V*, aan alle dienstdoende geestelijken voorgeschreven. In het vierde deel der *Histoire du diocèse et de la principauté de*

1) Zie daarover *Le siège de Maestricht*, par E. Hardy (Polybiblion 1879, p. 79.)

2) Blz. 56—62.

Liège van Prof. Jos. Daris kan men breedvoeriger een aantal bijzonderheden lezen over bepaalde plaatsen en personen, waar en op wie een onedel geweld beproefd werd om de vreedzame dienaars van den God der liefde te dwingen, „haat te zweren aan het koningschap en de regeeringloosheid, verkleefdheid en trouw aan de Republiek en de grondwet van 't jaar III." Deze grondwet bekrachtigde de door Rome veroordeelde burgerlijke inrichting der Geestelijkheid en bestendigde aldus de scheuring, die de Fransche kerk bedroefde.

De laatste bisschop van den ouden Roermondschen zetel, J. B. Robertus van Velde de Melroy, door de geestelijkheid geraadpleegd, verhief thans zijne stem en verklaarde openlijk dat het niet geoorloofd was zulk een eed af te leggen. Hij volgde daarin slechts het voorbeeld van den Athanasius der 18e eeuw, den grooten kardinaal aartsbisschop van Mechelen J. H. van Frankenberg, en van den naar Duitschland uitgeweken prins-bisschop van Luik, Frans Antoon Graaf de Méan, den toekomstigen aartsbisschop van Mechelen. Al werd de goede trouw van sommigen verschalkt, de overgrootste meerderheid der geestelijken luisterde naar dat bisschoppelijk vonnis en beliep aldus de ongenade en verbolgenheid der Fransche republikeinen.

Onder die plichtgetrouwe mannen neemt een eereplaats in Johannes Schepers, pastoor der gemeente Bergh-Terblijt. Zijn naam staat dan ook opgeteekend op de breede lijst der onbeëdigde priesters in het kanton Valkenburg, naast Petrus Geerts en Jozef Delacroix te Schin-op-Geul, naast Frederik Meijers, Wijnand Dolmans en Hubert Winants te Hulsberg,

naast Willem Vreën en Jan-Wijnand Tewissen te Houthem, naast Matthijs Damoiseaux, N. Franssen, Pieter Nelissen en Servatius Widdershoven te Oud- en Nieuw Valkenburg, naast Wijnand Peulen en Pieter Huntjeus te Schimmert en eindelijk naast Michiel Kerckhoffs te Schinnen. ¹⁾

Onze achtenswaardige Joannes Schepers, te Helchteren, een dorpje in de Limburgsche Kempen geboren, was reeds sinds den 24 Juni 1774 met de zielzorg der Bergsche gemeente belast en had dus meer dan 20 jaren zijne herderlijke taak getrouw volbracht, toen het republikeinsche schrikbewind zijn rustig en vreedzaam leven kwam verstoren. Volständig en onverschrokken weigerde hij den gevorderden eed af te leggen, ten gevolge waarvan hij weldra aan de scherpste vervolging bloot stond. Op hooger bevel werd ten jare 1798 zijne kerk gesloten en de ingang daarvan verzegeld, nadat de klokken en meeste kerkgeraden door de militaire macht verwijderd en naar Maastricht waren vervoerd. Of de geloovigen er in slaagden eenige kostbaarheden te redden en te bergen, gelijk te Oud-Valkenburg geschiedde, waar de gendarmen in Maart 1798 eene monstrans, twee kelken en een ciborie ontdekten, kan ik niet bevestigen, doch houd ik wel voor waarschijnlijk, daar de oogluikende toegeeflijkheid der niet fransche, veelal halfgedwongen ambtenaars zich niet gewaardigde of liever 't beneden zich achtte scherp toe te zien. Het grootgeboovige christenvolk en zijn offervaardige zielenherders persten te veel eerbied af.

Uit zijn kerkje verdreven vierde Schepers de heilige

1) Zie J. Daris l. c. pag. 133.

geheimen aanvankelijk ten zijnent, doch ook zijne pastorie werd spoedig in beslag genomen en tevens met de pastorie-goederen openlijk geveild. Zijn neef, Jan Michiel Lijnen, die met hem en andere familieleden onder hetzelfde dak woonde, pachtte de woning uit de handen der fransche bewindhebbers en schonk het rustig bezit aan zijn oom terug, die aldus zijne dierbare kudde bleef verzorgen.

Het mocht helaas niet baten! De onverschrokken zielenherder werd buiten de wet verklaard, en met een aantal ambtgenooten veroordeeld om naar een der strafeilanden Rhé of Oleron vervoerd te worden ¹⁾. Dat lot had den eerw. Joan Matthys van den Eerde-wegh, van 1791 tot '97 onderwijzer en kapelaan te Bergh, reeds vroeger getroffen. Na eenigen tijd in de ons reeds bekende Geulhemsche bergkapel den H. Dienst te hebben verricht, was deze onbeëdigde priester naar het dorp Paal geweken, zijne geboorteplaats, waar hij ter deportatie werd aangegrepen en werkelijk naar 't eiland Rhé overgebracht. Den 3ⁿ Augustus des jaars 1798 had de balling den hoogproost van 't Sint-Servaas kapittel, Thomas Jacob Willem, baron van Wassenaar tot Warmond ²⁾ benevens de twee gebroeders kanunniken Soiron en anderen, te Compiègne aangetroffen, ook op weg naar de staatsgevangenis van 't eiland Rhé, maar door tusschenkomst van Mr. Karel Roemers, een der

1) Zie de breede lijst bij J. Daris l. c. pag. 71—80.

2) Deze baron van Wassenaar had drie ooms, kanunniken van St. Servaas, Pieter Reynier, Jan Maarten en Willem, broeders van Gerard Antony baron v. Wassenaar, die in 1734 met de rijke Elisabeth Cromhout trouwde. Zie daarover het „geslachtsregister der Cromhouten” in de *Bijdragen voor de Geschiedenis van 't bisdom Haarlem*. II. pag. 285. Verg. de *Annales de la société historique à Maestricht* I, p. 182—205.

„vijthonderd” en afgevaardigde van Maastricht, uit het dreigend gevaar gered ¹⁾. Na zijne terugkomst uit de ballingschap werd van Eerdewegh kapelaan te Zeelhem bij Diest.

Intusschen had de Berghsche pastoor het raadzaam geoordeeld zich aan geen noodeloos gevaar bloot te stellen. Eerst uit zijn eigen pastorie verjaagd, daarna niet veilig meer in deze hem teruggeschonken woning, bedreigd vervolgens in het huis van een zijner parochianen, had hij de wijk genomen in de mergelgroeven zijner gemeente, waar door Joannes Claessen, den broeder des kosters Walter C., eene krochtkapel — onze Geulhemsche catacomben — in den levenden steen uitgehouwen en op zijne wijze gestoffeerd en beschilderd was. Gedurende meer dan 21 maanden heeft de goede en getrouwe herder onder eigen levensgevaar, hier of in de Valkenburgsche mergelgroeven zijne kudde verzameld om ze te spijzigen met het brood des levens, te sterken in 't geloof, te voorzien van de geneesmiddelen der H. Sacramenten.

Toen in 1830 een compagnie hollandsche kurassiers in 't Valkenburgsche kampeerde, werd deze noodkapel veel bedorven. De baldadige soldaten ontzagen zich niet, het schilderwerk gedeeltelijk weg te krabben en de wanden te ontreinigen. Ten gevolge ook van 't onverpoosd bezoek der vreemdelingen, had het walmend toortslicht de geelachtige mergelwanden met een zwarte tint overdekt.

Na deze laatste opmerking noodig ik mijne lezers uit om onze, op een 5-tal minuten van den ingang der groeve gelegen catacomben te bezoeken, gelijk ze

1) Verg. Dumoulin, in de *Publications de la Société historique et archéologique*, 1875. pag. 496.

ten jare 1862 en '63 in haar vorigen luister werden hersteld, met toevoeging van herinneringen aan latere dagen.

III.

Treed, vorst der aarde, treed het hart der aarde binnen,
 En buig gedwee de kruin uit eerbied voor dees tinnen,
 Ternauwernood verlicht door 't flikken der flambouw,
 Die als de doodkaars glimt te midden van den rouw.

Deze verdienstelijke versregelen, door wijlen Oudvalkenburgs dichterlijken zielenherder tijdens het Maastrichtsche taalcongres aan den St. Pietersberg gewijd, mochte ik boven den ingang plaatsen van het onderaardsche godsgebouw, op welks drempel wij ons bevinden.

Wanneer ge uit het volle zonnelicht, dat van den rug der heuvelen boven uw hoofd wordt teruggekaatst en zich weêrspiegelt in de Geul aan uwe voeten, de duistere catacomben van Bergh-Terblijt binnentreedt — dan wordt ge, na de eerste huivering, weldadig en verrassend aangedaan op uwe wandeling door de met fakkels half-verlichte gangen. De bouwmeesters van dien duisteren tempel hadden het geheim gevonden om de kerkgangers hunner dagen in de gewilde stemming te brengen, en die stemming ook thans nog bij de bezoekers op te wekken. Want aanstonds bespeurt ge op een randschrift den aanvang van een hymnus, die zich als een kronkelend lint verder ontplooiend het onderaardsche godsgebouw in zijn geheele lengte gaat omslingeren:

BENEDICITE SERVI DOMINI DOMINO: BENEDICITE SOL
 ET LUNA DOMINO. BENEDICITE STELLAE ET LUMEN
 DOMINO. BENEDICITE NOCTES ET TENEBRAE DOMINO.

Looft den Heer, dienaars des Heeren; zon en maan looft den Heer. Looft den Heer, starren en licht. Looft den Heer, nachten en duisternissen.

Aangrijpend is die apostroof aan zon en maan, aan sterren en licht, aan nacht en duisternissen, bij 't eerste intreden eener krochtkapel, waar eeuwige nacht en eeuwige duisternissen heerschen, waar zon, maan of sterren nimmer licht verspreiden.

De slotkoepletten van dien hymnus, waarvan we den aanhef hoorden, vullen het heerlijk begin tot een volheerlijk geheel aan:

BENEDICITE EUM OMNES ANGELI EJUS. LAUDATE DOMINUM DE TERRA, DRACONES ET OMNES ABYSSI. IGNIS, GRANDI, NIX, GLACIES ET SPIRITUS PROCELLARUM, QUI FACIUNT VERBUM EJUS. *Dan.*

Looft Hem, gij alle zijn Engelen. Looft den Heer van op de aarde, draken en alle afgronden. Vuur, hagel, sneeuw, ijs en adem der stormen, die zijn woord verrichten.

De oppervlakte der aarde is niet meer veilig voor de dienaars en aanbidders des Heeren, maar de Engelen des hemels en de monsters des afgronds worden hier uitgenoodigd en opgeroepen om, met Gods getrouwen, den Heer te lofprijzen. Zelfs de krachtige adem der onzichtbare stormen moet zijn loeien paren aan 't lied der gansche schepping. Gelukkig aangebrachte gedachte en zinrijke toespeling, vooral in die dagen, toen de fransche staatsorkaan allerwege loeide en in zijn vernielende vaart slechts rookende puinen achterliet!

Het geheel vormt een eeuwigen lofzang, die

voortdurend ruischt rondom het huis des Heeren, en waarvan het einde onophoudelijk langs de mergelwanden samenvloeit met het begin en den aanhef.

Als men, langzaam voortwandeland, dien lofzang der catacomben in zijne horizontale ontwikkeling volgt, dan stemmen de in verticale richting afdalende spreuken wondervol te zamen met de godsdienstige gevoelens, die zich van u hebben meester gemaakt. Reeds bij 't overschrijden des drempels, wordt de bescherming des Heeren over u afgebeden in het huis des Heeren, en die lager geplaatste lettertekenen roepen u toe:

DOMINUS CUSTODIAT INTROITUM TUUM ET EXITUM TUUM.

De Heer bescherm u w in- en uittreden!

In de duisternissen voortwandeland leest ge bij 't sombere fakkellicht:

IN TENEBRIS COLLOCAVIT NOS DOMINUS QUASI MORTUOS SEMPITERNOS. *Jer.*

In duisternissen heeft ons de Heer geplaatst als eeuwige dooden.

Al dieper en dieper intredend vloeit u het gebed uit het hart en van de lippen:

DE PROFUNDIS CLAMAVI AD TE, DOMINE. *Ps.* 120.

Uit de diepte heb ik tot u geroepen, Heere.

Want ja, ook in de schaduwe des doods, ook hier, hierin de donkere en diepe ingewanden der aarde, leeft Hij, die licht uit duisternissen scheppen kan. Daarom:

ILLUMINARE HIS, QUI IN TENEBRIS ET IN UMBRA MORTIS SEDENT. *Luc.*

Verlicht hen, die in duisternissen en in de schaduwe des doods gezeten zijn.

Thans hebben wij een der rechter zijbeuken bereikt. Dáar, aan onze linkerzijde, zijn de patroonheiligen der Bergh-Terblijtsche parochie, de HH. Monulfus en Gondulfus, op den wand afgeteekend, als symbool in hunne handen dragend de Maastrichtsche St.-Servatius-kerk, waarvan zij voor een twaalf-tal eeuwen de roemrijke stichters waren en thans nog de beschermers zijn. Onder dat tafereel leest men:

ILLIC SEDIMUS ET FLEVIMUS. *Ps.* 136.

Daar zaten en weenden wij.

Ja, daar zaten en daar weenden zij, die vrome en godgetrouwe ballingen. Daar weenden zij, als eertijds het uitverkoren volk Gods, uit zijn Jeruzalem verdreven en in ballingschap zuchtend te Babylon, de stad der verwarring!

BELLA PREMUNT HOSTILIA. *Hymn. Eccles.*

Vijandelijke oorlogen drukken ons.

Dat vijandelijk geweld noodzaakte de christelijke gemeente een toevluchtsoord te zoeken in de spelonken der aarde. Hier is thans het huis des gebeds. Maar...

VIDE, DOMINE, QUONIAM FACTA SUM VILIS. *Jer.*

Zie, Heere, hoe verachtelijk ik geworden ben.

Ons fraaie dorpskerkje is geschonden en ontheiligd: al zijn luister is verdwenen.

MANUM MISIT HOSTIS AD OMNIA DESIDERABILIA. *Jer.*

De vijand heeft zijn hand gelegd op alles wat zijn verlangen wekte.

De sieraden zijn geplunderd, helaas de hand der roovers heeft niets gespaard!

Na de vier laatste verzuchtingen aan den voet van Monulfus en Gondulfus te hebben geslaakt, naderen wij langzamerhand het koor der catacomben. Daar

wordt de stemming zachter en de klaagtonen gaan over in vertrouwelijke gebeden en hartroerende smeeingen tot den verborgen God, wiens tabernakel nabij is.

De Vredevorst schenke vrede aan de zijnen! Ziedaar de grondtoon der nu volgende ontboezemingen:

DA PACEM, DOMINE.

FIAT PAX IN VIRTUTE TUA. *Hymn. Eccl.*

Geef vrede, Heer! Het zij vrede door uwe kracht.

Die kracht Gods is sterker dan zijn vijanden. Daarom

AB HOMINIBUS INIQUIS LIBERA ME. *Jer.*

DE MANU INIMICORUM NOSTRORUM LIBERATI SERVIAMUS ILLI,

IN SANCTITATE ET JUSTITIA CORAM IPSO OMNIBUS DIEBUS NOSTRIS *Luc.*

Verlos mij van de booze menschen. Dat we, uit de hand onzer vijanden verlost, Hem mogen dienen in heiligheid en gerechtigheid voor zijn aanschijn, alle onze dagen!

Dat vertrouwelijk gebed zal spoedig verhoord worden. Want Hij kan en Hij wil en Hij zal hulp verleenen,

BONUS EST DOMINUS SPERANTIBUS IN EUM. *Jer.*

Goed is de Heer voor degenen, die op Hem hopen.

Wij staan vóór den preekstoel, vóór den kansel der eeuwig levende waarheid, in den levenden mergsteen uitgehouwen. Vijf trappen voeren den priester naar boven, vanwaar den gemeentenaren onophoudelijk de les en de bemoediging tegenklonk, in het kernachtige jaarschrift vervat:

HUMILIATE CAPITA VESTRA DEO
 QUIA LIBERABIT ET ERIPET NOS
 E TRIBULATIONIBUS NOSTRIS.

Vernedert uwe hoofden voor God, want Hij zal ons verlossen en redden uit onze beproevingen.

't Is alsof aan die redding en verlossing uit de beproevingen herinnerd wordt door een afbeelding der Verrijzenis van Christus, naast den preekstoel aangebracht. Hij immers, Hij is van alles het Begin en het Einde, door de grieksche *Alpha* en *Omega* hier aanschouwlijk voorgesteld. Hij is de Verrijzenis en het Leven.

De kuip des kansels is beschilderd en beneden versierd met het geslachtswapen van den Eerw. J. Habets, die in December 1862 overging tot herstelling van dit eerbiedwaardig heiligdom — eene herstelling, die hij op eigen kosten ondernam en in November van 't volgende jaar voltooidde ¹⁾.

Het altaar aan onze rechterzijde eerbiedig groetend en voorbijtreidend, bezoeken wij thans eerst eene zijkapel, waar een aantal historische herinneringen bewaard zijn gebleven. Daar waakt een Sint Joris, die met uitgetogen zwaard en in middeneeuwschen wapendos de wacht heeft betrokken bij het graf des Heeren.

Toen de bisschop van Luik Cornelis R. van Bommel in de maanden September en October des jaars 1834 het Limburgsch gedeelte zijner diocese bezocht, vereerde hij ook Bergh-Terblijt met een bisschop-

1) Hij had een twaalfstal frische boerenjongens aan 't werk gezet, die in de winteravonden van 6 tot 8 ure arbeidden en telkens een pijp tabak ontvingen. Deze daaglijksche werk- en rookplechtigheid werd besloten met het bidden van een roozenhoedje.

pelijken groet ¹⁾. Bij deze gelegenheid wilde hij met eigen oogen het toevluchtsoord der geloovigen aanschouwen, waar ze in de dagen van 't fransche schrikbewind zich verscholen hielden. Ter plaatse aangekomen, zag de hooge bezoeker zich eensklaps omringd door een tallooze menigte geloovigen, van alle zijden samengestroomd, om bij toortslicht den gevierden kerkvoogd in de Catacomben te begeleiden. Toen hij het altaar bereikt had en zich daar omkeerde, werd hij door een onbeschrijflijk gevoel overmeesterd bij 't aanschouwen dier lange tweelingslijnen van geloovigen, allen brandende toortsen in de handen dragend. Hij maakte van de geschikte gelegenheid gebruik om een bisschoppelijk woord te spreken en het goede volk krachtig aan te sporen tot standvastigheid in dat heilig geloof waarvoor hunne vaderen (getuige de plaats waar zij stonden) zooveel geleden en gestreden hadden. Toen de bisschop zich vervolgens naar 't naburige Houthem begeeven had, naar 't landgoed van zijn boezemvriend Graaf Paul van der Vrecken, volgde hem de tallooze schare en bracht een gulhartige serenade aan zijn zielenherder en aan den Gregorius-ridder.

De herinnering aan dat bezoek werd vereeuwigd op de wanden der zijkapel, waarin wij ons thans bevinden. Tusschen twee heiligen-beelden prijkt het omlijste wapen van C. R. van Bommel — drie zilveren molenijzers op een veld van keel ²⁾ — met het onderschrift:

1) Verg. P. Kersten, *Journal historique* I p. 389 en *Histoire du diocèse et de la principauté de Liège* (1724—1832) par J. Daris, IV, p. 367.

2) De wapenspreuk: *In Trinitate fortitudo.*

ILLUSTRISSIMUS AC REVERENDISSIMUS
 DOMINUS R. C. A.
 VAN BOMMEL EPISC. LEOD.
 STIPATUS CLERO
 SUB IMMENSI POPULI CONCURSU
 HANC CAPELLAM
 SOLEMNITER VISITAVIT
 IV OCTOB. 1834.

De doorluchtige en hoogwaarde Heer R. C. A. Van Bommel, bisschop van Luik, heeft, door de geestelijkheid omstuwde en onder den toeloop van een talloze volksmenigte, deze kapel plechtig bezocht den 4^{den} October des jaars 1834.

Wel vormt hier de heugelijke herinnering aan dat zegevierend bezoek een treffende tegenstelling met zooveel gebeurtenissen der treurigste gedachtenis!

Op een anderen wand derzelfde kapel wordt de zalige gedachtenis in leven gehouden van den herder, die eenmaal met moederlijke bezorgdheid hier zijne verstrooide kudde verzamelde en verzorgde. Tusschen twee treurwilgen is een grafsteen afgeteekend, waarop de Engel des doods een krans — de krans der onsterfelijkheid — nederlegt, terwijl het opschrift te lezen geeft:

TEMPORE PERSECUTIONIS
 GALLICANAE SAEPIUS HIC
 LATUIT REVERENDUS DOMINUS
 JOANNES SCHEPERS
 PASTOR IN BERGH ET SACRUM
 MISSAE SACRIFICIUM ET SS
 EUCHARISTIAE, POENITENTIAE
 NEC NON BAPTISMI ET MATRI-

MONII SACRAMENTUM NON SI-
NE VITAE SUAE PERICULO
MINISTRAVIT.

OBIIT 27 FEBR. 1803

R. I. P.

Tijdens de fransche vervolging heeft hier meermalen gescholen de eerwaarde heer Johannes Schepers, pastoor te Bergh, en het heilig Misoffer en het hoogheilig Sacrament des Altaars, der Boetvaardigheid, des Doopsels en des Huwelijks toegediend, niet zonder gevaar voor eigen leven. Hij overleed den 27 Februari des jaars 1803. Hij ruste in vrede!

Eene deuropening voorbijtreidend, die verderen toegang verleent naar de ongewijde gangen des bergs, ontmoeten wij op den derden wand het volgend opschrift:

Tijdens de fransche revolutie vluchtte den XVI Juli 1798 het R. K. Kerkgenootschap van Bergh-Terblijt, na vele vervolgingen doorstaan te hebben, in deze spelonk, en keerde den 15 Augustus 1801, in vollen triomf naar de parochiekerk weder.

Ons omkeerend en 't aangezicht naar 't Oosten wendend, bevinden wij ons voor 't hoofdaltaar. Dat altaar, met tafel en tabernakel, waarop een steenen kruisbeeld prijkt, is in modernen stijl tusschen twee dorische zuilen in één stuk opgetrokken. Naast het tabernakel, tegen de vlakke zijpilaren, die het geheel omlijsten, zijn andermaal de patronen der kerk Monulfus en Gondulfus afgeteekend, en daarboven de H. Drievuldigheid: aan weërszijden twee biddende

Engelen. Het koorgewelf is beschilderd met een tafereel, den Hemel voorstellend.

Thans hebben wij de kapel in haar gansche lengte d. i. 70 voeten doorloopen.

Aan de epistelzijde des altaars bevindt zich de sacristie. Na, aan onze rechter hand, een oogslag te hebben geworpen op eene nis ter plaatsing der ampullen, treden wij de sacristie-opening binnen, waarboven het jaarschrift = 1800:

CONCEDE PACEM.
Schenk vrede.

Ook hier is de herinnering bewaard aan verscheiden gebeurtenissen en personen, wier lotgevallen innig verbonden waren met de geschiedenis onzer catacomben.

Aan onze linkerzijde luidt een opschrift:

REV. DOM.
JOAN. MAT. VAN EERDEWEGH
SACELLANUS IN BERGH
ABIIT IN EXILIUM 1798.

De eerw. Heer Joannes Mathias van Eerdewegh, Kapelaan te Bergh, toog in ballingschap ten jare 1798.

En verder:

REV. ADM. DOM.
THOMAS VONCKEN
QUI SAEPE HIC LATUIT
OBIIT PASTOR IN GELEEN
1852.

R. I. P.

De zeer eerw. Heer Thomas Voncken,
die menigwerf hier geschild heeft,
stierf als pastoor te Geleen ten jare
1852. Hij ruste in vrede!

Daarneven:

JOAN. CLAESSEN
EXTRACTOR HUIJUS SACELLI
OBIIT 1816.

R. I. P.

Joannes Claessen, bouwheer dezer kapel,
overleed in 1816. Hij ruste in vrede!

WALTER CLAESSEN
SACRISTA OBIIT IN TEUVEN
1826.

R. I. P.

Wouter Claessen, koster, overleed te Teu-
ven in 1826. Hij ruste in vrede!

En eindelijk:

HAEC CAPELLA RESTAURATA EST A. 1863.

Deze kapel is gerestaureerd ten jare 1863.

In de sacristie bevindt zich ook de biechtstoel met
de crates en zitplaats voor den priester — alles, even
als de kansel en 't altaar, uitgehouwen in den leven-
den steen: als sieraad en zinnebeeld der rechtvaar-
digheid Gods dient eene waag met ongelijke schalen.
Schuins tegenover den biechtstoel is de steenen mensa
of tafel geplaatst, waarvóór de priester zich kleedde
met de heilige gewaden. Ter wering der vochtigheid,

in de steengroeven heerschend, was die tafel met planken bedekt, en daaglijks werd de altaarsteen daar weggeborgen, om hem aan alle ontheiliging te onttrekken; daaglijks ook werden 't missaal en de overige boeken door de geloovigen in veilige bewaring genomen. Nog heden wordt in de pastorie te Bergh de tinnen miskelk bewaard, waarvan de priester in die benarde tijden zich bedienen moest.

Een Engel, biddend bij een doodkist, is het laatste sieraad der sacristiekamer.

De sacristie uit — en, aan de epistelzijde des altaars, een Ecce Homo en een O. L. Vrouw van Kevelaar voorbijtreidend, ontmoeten wij in een der linker zijbeuken het bad der wedergeboorte, de doopvont, schuins tegenover den preekstoel geplaatst. Eene, vier voeten hooge, kolom met dorische sieraden is van boven uitgehoud en was bestemd om het doopbekken te ontvangen. Ook dat koperen doopbekken wordt nog met allen eerbied bewaard. De kinderen, die in de doopregisters staan opgeteekend van 't jaar 1798 tot in Augustus des jaars 1802, ontvingen allen de genade der wedergeboorte òf in particuliere woningen òf aan de pastorie òf in de splonken te Vilt en Valkenburg òf in onze onderaardsche kapel te Geulhem. Als wetenswaardige bijzonderheid teeken ik hier in 't voorbijgaan aan, dat de welbekende Leuvensche hoogleeraar Joan Casimir Ubaghs den 26ⁿ November 1800 in de Valkenburgsche steengroeven gedoopt werd. Zijne doopborgers waren: Gerardus Pluymen en Maria Cath. Hendriks.

Bij onzen terugtred langs de rechterzijde der krochtkapel, strooken de inschriften der mergel-

wanden wederom volkomen met de stemming onzer gemoederen. De korte lofzang, in de onmiddellijke nabijheid van 't heilig tabernakel aangeheven, gaat spoedig over in een smEEK- en klaaggebed over de ontheiliging van het huis des Heeren en de vervolging van de priesters des Heeren.

TE DEUM LAUDAMUS: TE DOMINUM CONFITEMUR.
U God loven wij: U Heer belijden wij.

SANCTUS DOMINUS DEUS SABAOTH.
Heilig is de Heer, de God der heirscharen.

De nabijheid der woontente Gods lokte dien lofzang uit. Reeds in de eerste zijkapel verandert de toon. Als wrevelig, dat de God van hemel en aarde niet waardiger is gehuisvest, klaagt en verzucht de kerkbezoeker:

DEUS, VENERUNT GENTES IN HAEREDITATEM TUAM. *Ps. 87.*
God, de heidenen kwamen in uw erfdeel!

POLLUERUNT SANCTUM TEMPLUM TUUM. *Ps. 78.*
Zij bezoedelden uw heiligen tempel.

En niet slechts uw driewerf heiligen tempel — maar ook de bedienaars des tempels, uwe priesters....

SACERDOTES IN GLADIO CECIDERUNT. *Ps. 78.*
De priesters zijn gevallen voor het zwaard.

God, Gij hebt uw volk gestraft en getuchtigd, maar Gij waart en Gij zijt en Gij blijft een God van barmhartigheid.

DOMINUS DEUS, USQUEQUO IRASCERIS? *Ps. 79.*
Heere God, hoe lang zult gij toornen?

Gedenk uwe belofte en uw woord:

NOS POPULUS TUUS ET OVES PASCUAE TUAE. *Ps.* 79.

Wij zijn uw volk en de schapen uwer weide.

Maar, helaas, die schapen zijn

IN SOLITUDINE ERRANTES, IN MONTIBUS ET SPELUNCIS ET IN CAVERNIS TERRAE. *Ad Hebr.*

In de eenzaamheid rondwalend, op de bergen en in de spelonken en in de holen der aarde.

Daarom — zoo luidt het slot der aangrijpende ontboezeming:

ESTO NOBIS IN DEUM PROTECTOREM. *Ps.* 30.

Wees voor ons een God der bescherming.

Gelijk bij 't overschrijden des drempels de bescherming des Heeren over ons werd afgebeden, zoo ook bij 't verlaten der catacomben. Dáar is, naast een I. H. S., het wijwatersvat aangebracht, waarboven een Engel zweeft, uit wiens handen de bronnen van levend water stroomen, terwijl hij u toeroept:

BENEDICIUS QUI VENIT IN NOMINE DOMINI.

Gezegend hij, die gekomen is in den naam des Heeren. Want — zoo spreekt het laatste opschrift — de plaats waar gij zijt is heilig. *Deut.*

Een zestal voetstappen buiten den open ingang der kapel bevinden zich nog de overblijfselen eener thans gebroken koor- of zingbank, alweder in den levenden mergelsteen uitgehouwen. Daar werden de liederen van Sion aangeheven in het ballingsoord; daar werd de lof des Heeren gezongen in de ingewanden der aarde; daar werd, bij afwezigheid des priesters, het

rozenhoedje voorgebeden en de moeder des Heeren duizendwerf zalig geprezen door duizenden van stemmen.

Het godsdienstige Limburgsche volk — 't is nog in de laatste jaren gebleken — is zeer gehecht aan zijne processies en ommegangen. Ook in de catacomben van Geulhem had de redzame en vernuftige vroomheid der Berg-Terblijtsche gemeente het middel gevonden om den heiligen Sacramentsdag te vieren en „God met ons” op zijn wèl nederigen zegetocht te volgen.

Op korten afstand van de koorbank strekt zich de onderaardsche processieweg uit, ter lengte van een vijftal minuten. Nóg zijn in de mergelwanden de openingen aanwezig, waarin men de kaarsluchters bevestigde, die bij het statig voorttrekken van den stoet telkens aan het hoofd der processie werden vooruitgebracht. Niets mocht er ontbreken. Zelfs de herinnering aan de dusgenaamde heiligen-kluisjes, zoo talrijk op de Limburgsche processiewegen, is trouw bewaard gebleven: de plaats wordt aangeduid door een geschilderde ciborie of monstrans.

Terwijl mijn vriendelijke gids mij overal rondleidde en op alles opmerkzaam maakte, deelde hij mij belangrijke bijzonderheden mede over de geschiedenis der onderaardsche kapel. Men berekent — zoo verhaalde hij — dat er in 1799 Zondagen geweest zijn, waarop meer dan 6000 personen in de bergkapel kwamen Mis hooren. Dit geschiedde echter niet zonder dreigend gevaar, vooral voor den dienstdoenden priester. Eenmaal stond onder den kerkdienst een piket fransche soldaten, die zich in de duistere en onbekende catacomben niet dorsten wagen, aan den

ingang der steengroeve, met het doel en den last om den pastoor Schepers gevangen te nemen. Toen den zieleherder deze tijding was gebracht, sprak hij doodbedaard tot de zijnen: „weest gerust, mijne kinderen, wij zijn in Gods handen; men zal mij niet deren.” Daarop trok hij — een welgebouwde, eenigszins gezette gestalte van middelbare lengte — een blauwkleurigen kiel over de kleederen aan, verschool het gelaat onder de breede randen van een hoed, mengde zich in het gedrang des uitstroomenden volks en ontkwam aldus aan de argusoogen zijner bespieders. Zijne kinderen waren gerust!

Ook te Bergh-Terblijt zal wel nu en dan een voorval hebben plaats gehad, soortgelijk aan 'tgeen wijlen professor G. C. Ubaghs in zijne *Geschiedenis van Valkenburg* ¹⁾ ons over de Valkenburger steengroeven mededeelt: „Eens had het fransche gouvernement van Maastricht eene *colonne mobile* of troep van 40 soldaten naar Valkenburg gezonden, om al de steengroeven te doorvorschen, en er de verborgen priesters, alsook degenen die zich door de vlucht aan den krijgsdienst onttrokken hadden, op te zoeken. De bende nam de bergwerkers in beslag om haar tot beveiliging te dienen. Met wapens en flambouwen voorzien en 't werkvolk in haar midden, trok zij de holte binnen, terwijl de godvruchtige priester Max De la Croix in de kapel verscholen zat, welker ingang met mergelblokken en verbrokkelde steenen gesloten en bedekt was. De troep was reeds diep in de steengroeve ingesluisd, toen een der brave werklieden, Pieter Lemmens (zijn naam verdient hier aangeteekend te worden)

1) Blz. 99.

alle gevaar door een eenvoudige list deed ophouden. Mijnheer! zoo sprak hij tot den kommandant, zoo ge den gehéelen berg wilt doorzoeken, beveel dan de helft der flambouwen te blusschen. De kommandant begreep de waarschuwing, en daar hem de holte zoo ijselijk groot scheen, beval hij dadelijk naar buiten te rukken."

"Een soortgelijk voorval zal wel te Bergh-Terblijt hebben plaats gehad" schreef ik daar aanstonds. En inderdaad eens verhaalde een spion aan burger Christiaan Coenegracht „administrateur du département de la Meuse inférieure" dat eenige onbèeedigde priesters zich in de mergelgroeven van Geulhem en Valkenburg ophielden, en bood zijne goede diensten aan om „cette prétraille" gevangen te nemen. De welmeenende Coenegracht, ten einde zich te redden en van den lagen verklikker los te komen, gaf schertsend tot antwoord: „Toute puissance m'a été donnée sur la terre; elle se borne là: ce qui est au-dessous, est au diable." Zoo mocht het, onder oogluiking der plaatselijke overheid, aan den Bergh-Terblijtschen zielenherder Joannes Schepers en den Valkenburgschen pastoor Servaas Widdershoven en den eerbiedwaardigen priester Max de la Croix ¹⁾ gelukken, in hunne schuilhoeken verborgen te blijven en de handen hunner vervolgers te ontsnappen.

Zoo mocht inzonderheid de wakkere Schepers het edele genoeg en smaken, des Zondags de vroegmis te lezen in de domkapel van 't Geulhemsche bergske en

1) Over dezen eerbiedwaardigen priester, zwager des burgemeesters van Valkenburg, Jan Hendrik Quaedylic, deelt G. C. Ubaghs in zijne *Geschiedenis van 't land van Valkenburg* blz. 99 en 100 zeer belangrijke familieberichten mede.

de hoogmis te zingen in de ruimere catacomben¹⁾. Zijn trouwe misdienaar Joannes Puts, die eerst in 1863 te Bergh-Terblijt overleed, bezat den christelijken moed om de gevaren zijns meesters te deelen. Het aandenken diens meesters leeft ook in de merkwaardige Valkenburgsche steengroeven, waar een opschrift luidt:

In 1798—1800 zijn de eerw. heeren Schepers, pastoor te Berg, en Max De la Croix hier verborgengewees door Joannes Ubaghs, overleden te Valkenburg den 30 April 1833.

IV.

Zeer voldaan over mijn bezoek verliet ik het aan godsdienstige herinneringen zoo rijke heiligdom. Met stille welsprekendheid getuigt het van „den strijd der vaderen”. Moge het voortdurend getuigenis blijven afleggen van hun standvastig geloof, en de kinderen dier vaderen in dat geloof versterken!

Terwijl ik door de deuropening, die verderen toegang verleent naar de ongewijde gangen des bergs, langzaam terugwandelde, liet ik mijn oogen weiden langs de wanden der steengroeven, met tallooze dagteekeningen en namen van bezoekers bezaaid. Ik ontmoette er een aantal treffende inschriften, vooral ter plaatse, eertijds door de landlieden uitgehouwen en ingericht om het bedreigde vee te stallen en te beveiligen.

Met eigen hand had de kloeke J. Schepers, in waarlijk heldhaftige gemoedstemming, daar neergeschreven:

1) Het bineeren op een en dezelfde plaats was destijds door de kerkelijke voorschriften verboden.

CHRISTI DEI IN AETERNUM VIVENTIS MEMORIAM LAETIS-
SIME COLO, QUI ME IN HAC SEPULCRI ANGUSTIA PER TRES
ANNOS SERVAVIT.

Blij te moede vereer ik de gedachtenis van Christus, den in eeuwigheid levenden God, die mij in dit enge graf drie jaren lang be-
waard heeft.

Zoo ontboezemde zich de grootgeloovige en blij-
hartige priester! Dat hij echter veel te lijden had, dat
zijn hart niet ongevoelig was voor de ontberingen,
die hij, geheel van de schoone natuur daarbuiten
afgesneden, in dat enge graf moest verduren,
getuigt een vers uit Vergilius' *Landgedichten*, ook met
de eigen hand van den herder-balling ten jare 1799
op een der mergelzuilen gegriffeld:

Rura mihi et rigui placeant in vallibus annes,
Flumina amem, sylvasque inglorius; o, ubi campi!

in vier versregels door Vondel aldus vertolkt en
uitgebreid:

Zoo schep ik mijn vermaak in waterrijke dalen
En akkren, en bemin, van alle zorgen los
En onvermaard, den stroom, en beek, en bron en bosch.
Wie voert, wie voert me waar de beemden vroolijk bloeien!

Het laatste vers vooral teekent den toestand des
ballings!

Wel waarschijnlijk was 't een zijner medeballingen,
die in de nabijheid de volgende spreuk uit het boek
der Wijsheid heeft opgeteekend:

NOMEN NOSTRUM OBLIVIONEM ACCIPIET PER TEMPUS,
ET NEMO MEMORIAM HABEBIT OPERUM NOSTRORUM.
S.p. II. 4.

Onze naam zal der vergetelheid prijs ge-

geven worden voor een tijd, en niemand zal de gedachtenis bewaren onzer werken.

Een bezoeker van latere tijden schreef daar neder:

VIDETIS HAEC OMNIA? AMEN, DICO VOBIS: NON RELINQUETUR HIC LAPIS SUPER LAPIDEM, QUI NON DESTRUATUR.

Mat. XXIV.

Ziet gij dat alles? Voorwaar, ik zeg u: Hier zal geen één steen op den anderen gelaten worden, die niet zal worden afgebroken.

Allen tot troost en opbeuring strekte het woord van Paulus aan Timotheus (I, 6):

SOLUS POTENS REX REGUM ET DOMINUS DOMINANTIUM.

De eenige machthebber is de Koning der koningen en de Heer der heerschers.

Wel een waardig slot onzer inschriften-anthologie!

* * *

Eenige oogenblikken nadat onze toortsen gebluscht waren, ter stede waar het vriendelijk zonnelicht weder kon binnendringen in den toegang der catacomben, maakte mijn gids mij opmerkzaam op eene voor die streken zeldzame plant. Eerst in 1873 werd zij door hem in de anders zoo doodsche mergelgroeven ontdekt. De heer Maxime de Camp, die ze ook in de riolen van Parijs heeft aangetroffen, geeft de volgende, gelijk we hier bevonden, zeer nauwkeurige beschrijving van 't hoogst zonderlinge gewas. „'t Is — zoo spreekt hij — een platte, donkerbruinkleurige, middenpuntige knoop, waaruit draadvormige vertakkingen ontspringen, geheel vastklemmend aan de muurbekleedselen; men zou wanen, een plantaardige spin, die daar een cirkelvormige inslag heeft gesponnen voor een weefsel van zwarte zijde. Deze zonderlinge plant, die de duisternis bemint, de vochtigheid en 't cement, is

eenvoudig een paddestoel, de *rhiza morpha-subterranea*". Dat begripen de Grieken en de kruidkundigen.

't Is het eenige voortbrengsel uit het plantenrijk, dat binnen de Geulhemsche groeven wordt aange- troffen.

Behalve een klein geelachtig vliegje, dat echter zelden voorkomt, levert het dierenrijk slechts een soort van vledermuizen op, die elders geheel onbekend zijn. Zij dragen eigenaardige sieraden op het voorhoofd in den vorm van hoefijzers, en werden voor 't eerst beschreven door den belgischen senator Baron de Selys.

Aan 't slot van dit opstel moge een enkel woord over de Limburgsche steengroeven in 't algemeen een geschikte plaats hier vinden. „De bergen waar zich deze steengroeven in bevinden — dus schrijft in hoofd- zaak G. C. Ubaghs — zijn bijzonder belangrijk voor de natuurkenners en natuurvorschers. Deze bergen, welke zich van Valkenburg, Geulhem, Bemelen, Kadier, tot den beroemden Sint Pietersberg te Maastricht en Nederkan uitstrekken, behooren tot de Neptunische aardvorming, dat wil zeggen: ze zijn onder het water en wel in zee gevormd. Dit blijkt uit de menigvuldige versteeningen of overblijfsels van allerhande soort van dieren, die nergens dan in de zee gevonden worden of leven kunnen. Het is voor- namelijk in zekere lagen van het tufkrijt, waar voormelde zuilengangen in uitgekapt zijn, dat zich die versteende zeedieren bevinden. Sommige dezer diersoorten komen er maar zelden voor, doch andere zijn hoopsgewijze voorhanden. 't Zijn visschen, kruip- dieren, schelpdieren, schaaldieren, straaldieren, dier- planten en dierbloemen (*polypiers et bryosoaires*). Er zijn

banken van een halve tot een gansche nederlandsche meter dikte, die bijna uitsluitend uit deze diertjes gevormd zijn. In 't zelfde tufkrijt bevindt zich ook op sommige plaatsen een ontzaglijke menigte zeer merkwaardige kleine kalkschelpdiertjes (*polythalamiën*) welke tegenwoordig in de zeeën van warmer landen, als hoofdbestanddeelen der strandvorming, zóo overvloedig zijn, dat men volgens d'Orbigny, bijv. een millioen daarvan in één lood kustzand van 't eiland Cuba telt. Paleontologisch beschouwd, zijn de krijtbergen van dezen omtrek zoo rijk aan organische overblijfsels, als ergens eene plaats ter wereld. Ook heeft een ijverige navorscher in zijn natuurkundig kabinet te Valkenburg meer dan 650 soorten van versteende dieren vergaderd, door hem zelven in 't krijtgesteente dezer omstreken gevonden." 1)

'k Zal hier wel niet behoeven bij te voegen, dat de hooge oudheid en de merkwaardigheid des bodems, waarin zoovele wonderen der natuur liggen weggeborgen, de merkwaardigheid onzer Catacomben nog verhoogt.

Diep gevoeld en goed getroffen zijn de volgende versregels, door een onbekende hand op een der pilasters van de Valkenburger steengroeven gegriffeld:

Was sind, bei solchem wunderbaren Bau,
 Von der Geschöpfe Schächten aufgeführt
 Die Werke der verstandbegabten Menschen,
 Die Tempel, Mausoleën und Paläste?
 Staub in der Wage, Stäubchen in dem Wind
 Bei solchen Meisterstücken in der Tiefe!
 Was sind die Monumente alter Zeit,
 Aegypten's graue Hieroglyphen-Hügel,
 Die selben ihre Sprache überleben,
 Die noch zum Aug' in todten Bildern reden,
 Doch dem Verstande ihren sinn verhüllen?
 Die Pyramiden würden blasse Ecken,
 Die Riesenstädte aus Graniet gemeiselt

1) T. a. p. blz. 101.

Für solchen Bau nur eitle Zierden sein,
Bei diesem (Wunderberg) von Catacomben
Mit Mumien der Würmchen, die ihn bauten.

(Omnis calx ex vivo.)

Toen we, in de vrije en vroolijke natuur, de frissche buitenlucht wederom mochten inademen, herlas ik uit mijn aantekeningboekje een raadselachtig opschrift, dat ik, bij den aanvang van onzen tocht, niet verre van de boven beschreven *Kapel van het Bergske* had opgeteekend. Het luidde: „Anno MV, XIII du waest peys in diesen Lande, got geif dat lange mout dueren.” Met roode letterteekenen stond daeronder vermeld: „Joannes Kolffs der hat dyt geschrieffen anno 1588.” Aan scherpzinniger archeologen moet ik de oplossing overlaten der vraag, waarom Jan Kolffs in 1588 den „peys” heeft willen vereeuwigen, die 75 jaren vroeger „in diesen Lande” geheerscht had. Dat hier echter hulde werd gebracht aan den „peys”, bewijst het daarbij geteekende symbool des vredes: een gewapende soldaat biedt een olijftak aan zijn makker, die wederkeurig in een frisschen berkenmeier, met schuimend garstenvocht gevuld, den vrededronk aanbiedt aan zijn overman.

Terwijl we, aldus naar de stille kapelanie terugkeerend, ons vroolijk maakten over den „welgedanen bierbuik”, geraakten wij weder in een meer ernstige stemming, toen we langs het dorpskerkje en over den godsakker heenwandelend, nogmaals herinnerd werden aan de daar sluimerende bewoners onzer catacomben en i grafschrift lazen:

GRAFPLAATS VERKOZEN DOOR DEN EERW. HEER JOANNES SCHEPERS, 29 AREN PASTOOR IN BERG, IJVERAAR DER ZIELEN EN WARE VADER DER ARMEN, OVERLEDEN DEN 27 FEBR. 1803. PAROCHIANEN, GEDENKT UWEN HERDER!

B. I. P.

V.

Op geestige wijze heeft de heer J. Craandijk in zijne *Wandelingen door Nederland met pen en potlood* (II blz. 351) de indrukken beschreven, welke de bergbezoeker ondergaat bij 't naderen van den uitgang der Limburgsche mergelgroeven. „Zie, daar schemert in de verte licht, een ander licht dan de rosse gloed van de walmende fakkel! Een kalme, blauwe glans, aan dien van de maan gelijk, verspreidt zich over de grauwe wanden en doet de hooge gewelven te voorschijn treden uit de duisternis. Tusschen de rotspilaren schemert hij door, sterker en sterker wordt hij. Daar straalt weer de zon in haar luister, daar ligt weer de blozende aarde met haar groen en bloemen. Daar welft zich weer de hemel boven ons. Daar stroomt het gevoel van leven en blijdschap ons weer door de aderen. Hoe heerlijk is het daarbuiten, hoe dubbel heerlijk na den langen tocht in de gewesten der duisternis en der roerlooze stilte! Maar toch hoe schoon was het ook daarbinnen! Hoe veel heeft de grot ons te zien, te denken, te gevoelen, te genieten gegeven!”

Ja, waarlijk, hoe heerlijk is het daarbuiten! Hoe bloost weer de aarde met haar *groen en bloemen!* Werpen wij, ten gevalle der kruidkundigen, een laatsten blik op die bloemen en planten, welke de doodsche Catacomben van Geulhem als met een levend en veelkleurig kleed overdekken.

't Is van algemeene bekendheid dat Zuid-Limburg de grootste afwisseling en rijkste verscheidenheid aanbiedt onzer inlandsche Flora. De reden hiervan is gelegen in zijn kalkrijken en heuveligen bodem.

Vele planten immers behoeven voor hun groei kalkachtige bestanddeelen, welke zij alleen in deze streken zoo overvloedig aantreffen. Ook de bochten en oneffenheden van den grond zijn der Flora dáárom vooral gunstig, wijl zij den landman verhinderen groote uitgestrektheden te bebouwen, en zoo den wilden en weeligen plantengroei, die bij hem als onkruid geboekt staat, uit te roeien.

Geen wonder dus, dat deze heerlijke streken jaarlijks een groot aantal plantenkundigen uitlokken om hier inzamelingen te doen voor het herbarium. „Depuis une cinquantaine d'années”, zoo schreef ten jare 1868 Dumoulin in zijn *Guide du Botaniste*, „les environs de Maestricht ont été explorés par de nombreux et zélés botanistes, à qui nous devons la découverte de bien des espèces rares, dont quelques-unes mêmes n'avaient été, que nous sachions, signalées avant eux, ni en Neerlande ni en Belgique”. Van de 1500 plantensoorten uit ons vaderland noemt hij er vervolgens 904, in deze streken waargenomen, met opgave tevens der vindplaats. Sedert dien tijd zijn er echter nog andere soorten gevonden, terwijl ook vele planten, door Dumoulin aanvankelijk als verscheidenheden van ééne en dezelfde soort beschouwd, bij nader wetenschappelijk onderzoek tot verschillende soorten bleken te behooren.

Omdat nu de toerist, dien het aantrekkelijke van het historisch verleden of het merkwaardige der uitdelvingen naar Geulhem's Catacomben heendreven, meestal ook een open oog heeft voor het zeldzame der Flora, dat zich op den bergrug ten toon spreidt; ja, wijl hij de plantenkunde met de

ouden eene *scientia amabilis*, dat is, eene beminnelijke wetenschap noemt, heb ik mij gewend tot mijn vriend, den Eerw. Heer J. J. Hoevenaars S. J., die deze streken meermalen in alle richtingen heeft doorkruist, en hem verzocht, eene wetenschappelijke lijst op te maken van de vrij zeldzame planten, welke van den ingang der Catacomben tot Rothem toe gevonden worden.

Wie slechts een weinig in Zuid-Limburg heeft gebotaniseerd, zal verbaasd staan, op een zoo kleine uitgestrektheid zoovele merkwaardigheden van kruidkundigen aard te ontmoeten. Vele daarvan worden nochtans ook aangetroffen op de bergen van St. Pieter en Gronsveld, van Keer en Kadier, van Bemelen en Valkenburg. 't Is hier het rijk van Flora in al zijn weelde en verscheidenheid.

Voor elk der opgegeven planten, op weinig uitzonderingen na, werd reeds door vroegere botanici dit gedeelte van den berg als vindplaats aangewezen, voornamelijk echter door Dumoulin in zijn bovengenoemd werk, en door de leden der Nederlandsche Botanische Vereeniging, die deze streken zoo ijverig hebben doorzocht, en het resultaat van hun vruchtbaren arbeid hebben te boek gesteld in het *Kruidkundig Archief* 5^e Dl. 1^e stuk. 1887. Grootendeels werden zij ook nog, in de twee laatst verloopene jaren, door mijn dienstvaardigen vriend aldaar waargenomen en voor zijn herbarium inge oogst.

De thans volgende plantgewassen zijn gerangschikt volgens het stelsel van Decandolle. De letter of woordverkorting, aan de Latijnsche benaming toegevoegd, geeft den Botanist aan, die het eerst den naam der plant heeft bepaald. Verder is haar

bloeitijdperk door de letters *bl.* aangeduid, en volgt de meest gewone Hollandsche en Fransche benaming, in zooverre die bestaat.

* *
* *

VERKLARING DER LETTERS EN WOORDVERKOR-
TINGEN, DIE ACHTER DEN WETENSCHAPPELIJKEN
NAAM DER PLANTEN GEPLAATST ZIJN:

Dc.	Decandolle.	L.	Linneus.
Ehrh.	Ehrhart.	P. B. ...	Palisot de Beauvais
Fr.	Fries.	Rich. .	Richard.
Gärtn.	Gärtner.	R. S. ...	Römer en Schultes.
Hoffm.	Hoffmann.	Sm.	Smith.
Huds.	Hudson.	Sw.	Swartz.
Jacq.	Jacquin.	Wallr.	Wallroth.
Lam.	Lamarck		

Lijst der vrij zeldzame Planten,
voorkomende op den berg te Geulhem, van
den ingang der Catacomben tot Rothem toe,
en wel voornamelijk op de helling,
langs den kant der Geul.

Batrachium fluitans. Lam. In de Geul, bl. van Mei
tot Augustus. Vlottende Waterranonkel. Gre-
nouillette flottante.

Actæa spicata. L. bl. in Mei en Juni. Christoffels-
kruid. Herbe de St. Christophe.

Papaver dubium. L. bl. in Juli en Augustus. Kleine
Klaproos. Pavot douteux.

Corydalis solida. Sm. bl. in April. Vastwortelige
Helmbloem. Corydale bulbeuse.

Cardamine amara. L. bl. in Juni. Bitterkers. Cres-
son amère.

Helianthemum vulgare. Gärtn. bl. van Juni tot
September. Zonnekruid. Helianthème.

Parnassia palustris. L. bl. in Augustus en Sept.
Parnaskruid. Parnassie.

Pyrola rotundifolia. L. bl. in Juli en Augustus.
Rondbladerig wintergroen. Pyrole à feuilles
rondes.

Silene inflata. L. bl. van Juni tot September. Op-
geblazen silene. Siléné enflé.

Hypericum montanum. L. bl. v. Juni tot September.
Berg-Hertshooi. Millepertuis de montagne.

Hypericum hirsutum. L. bl. van Juni tot September.
Ruig Hertshooi. Millepertuis velu.

- Hypericum pulchrum*. L. bl. van Juni tot September.
Sierlijk Hertshooi. Millepertuis élégant.
- Oxalis Acetosella*. L. bl. van Maart tot Mei. Klaver-
zuring. Surelle.
- Evonymus Europæus*. L. bl. in Mei en Juni. Kar-
dinaalsmuts. Fusain.
- Genista tinctoria*. L. bl. van Mei tot Juni. Verw-
Brem. Genêt des teinturiers.
- Genista germanica*. L. bl. van Mei tot Juli. Duit-
sche Brem. Genêt d'Allemagne.
- Lathyrus Aphaca*. L. bl. in Juni en Juli. Blader-
looze Lathyrus. Gesse sans feuilles.
- Orobus tuberosus*. L. bl. geheel den zomer. Knollige
Boscherwt. Orobe tubereux.
- Potentilla Fragariastrum*. Ehrh. bl. v. April tot Mei.
Aardbezieachtige Ganzerik. Potentille fraisier.
- Potentilla verna*. L. bl. van April tot Juni. Voor-
jaars Ganzerik. Potentille printanière.
- Rosa tomentosa*. L. bl. in Juni. Viltige Roos.
Rose tomenteuse.
- Alchemilla vulgaris*. L. bl. in Juli en Augustus.
Vrouwenmantel. Alchémille.
- Sanicula europæa*. L. bl. in Mei en Juni. Breuk-
kruid. Saniele.
- Selinum carvifolium*. L. bl. in Juli en Augustus.
Karwijbladige seline. Sélin à feuilles de Carvi.
- Viscum album*. L. Vogellijm. Gui.
- Scabiosa columbaria*. L. bl. v. Juni tot September.
Schurftkruid. Scabieuse.
- Inula conyza*. Dc. bl. in Juni en Juli. Alantkruid.
Aunée Conyze.

- Arnica montana*. L. bl. in Juni en Juli. Wolverlei.
Arnique.
- Carduus nutans*. L. bl. geheel den zomer door.
Knikkende Distel. Chardon penché.
- Centaurea scabiosa*. L. bl. v. Juli tot Sept. Groot
schurftkruid. Centaure scabieuse.
- Lactuca muralis*. L. bl. v. Juni tot Aug. Muur-
Latuwe. Laitue des murailles.
- Onopordon acanthium*. L. bl. v. Juli tot September.
Wegdistel. Chardon-Acanthe.
- Carlina vulgaris*. L. bl. in Juli en Augustus.
Driedistel. Carline.
- Hieracium Auricula*. L. bl. van Mei tot Juli.
Aurikelbladig Havikskruid. Epervière auricule.
- Hieracium umbellatum*. L. bl. van Mei tot Juli.
Schermdragend Havikskruid. Epervière om-
brelle.
- Filago germanica*. L. bl. in Juni en Juli. Duitsch
roerkruid. Cotonnière d'Allemagne.
- Gnaphalium dioicum*. L. bl. van Juli tot Augustus.
Tweehuzig Roerkruid. Cotonnière dioïque.
- Campanula Trachelium*. L. bl. in Juli en Augustus.
Ruwharig klokje. Campanule gantelée.
- Phyteuma spicatum*. L. bl. v. Mei tot Juni. Aar-
dragende Rapunzel. Racponze en épi.
- Erythraea pulchella*. Fr. bl. v. Juni tot September.
Sierlijk Duizendguldenkruid. Erythrée élégante.
- Cuscuta epithymum*. L. bl. v. Juli tot September.
Thijm-Warkruid. Cuscute teigne.
- Cuscuta Europæa*. L. bl. v. Juli tot September.
Europeesch Warkruid. Cuscute Européenne.

- Cynoglossum officinale*. L. bl. van Mei tot Juli.
Gewone Hondstong. Cynoglosse vulgaire.
- Scrophularia Neesii*. Wirtg. (bij de Geul) bl. v. Juli
tot September. Helmkruid. Scrophulaire.
- Orobanche rubens*. Wallr. bl. in Juni en Juli.
Roodachtige Bremraap. Orobanche rouge.
- Galeobdolon luteum*. Huds. bl. v. April tot Juni.
Gele Netel. Ortie jaune.
- Pinguicula vulgaris*. L. bl. v. Mei tot Juli. Vet-
kruid. Grassette.
- Primula officinalis*. Jacq. bl. in April en Mei. Ge-
meene Sleutelbloem. Primevère officinale.
- Primula elatior*. Jacq. bl. in April en Mei. Hoog-
stengelige Sleutelbloem. Primevère élevée.
- Mercurialis perennis*. L. bl. in April en Mei.
Overblijvend Bingelkruid. Mercuriale vivace.
- Juniperus communis*. L. bl. in Maart en April.
- Allium ursinum*. L. bl. in Juli en Augustus. Das-
look. Ail des ours.
- Paris quadrifolia*. L. bloeit in April en Mei.
Wolfsbes. Parisette.
- Majanthemum bifolium*. Dc. bl. v. Mei tot Juli.
Tweebladig dalkruid. Majanthème à deux feuilles.
- Orchis maculata*. L. bl. in Mei en Juni. Gevlekte
Orchidee. Orchis tâchée.
- Orchis mascula*. L. bl. in Mei en Juni. Mannetjes
orchidee. Orchis mâle.
- Platanthera bifolia*. Rich. bl. in Mei en Juni.
Tweebladige Platanthera. Platanthère à deux
feuilles.

- Platanthera chlorantha*. Rich. bl. in Mei en Juni.
Groenachtige Platanthera. Platanthère verdâtre.
- Zanichellia palustris*. L. (in de Geul). bl. in Juli
en Augustus. Zanichellia. Zanichellie.
- Arum maculatum*. L. bl. in April en Mei. Kalfs-
voet. Pied de veau.
- Luzula maxima*. Dc. bl. in Juni. Grootste Veldbies.
Luzule à larges feuilles.
- Carex digitata*. L. bl. van April tot Mei. Vinger-
dragende Zegge. Laiche digitée.
- Carex sylvatica*. Huds. bl. in Mei. Bosch-Zegge.
Laiche des bois.
- Carex dioica*. L. bl. van Mei tot Aug. Tweehuizige
Zegge. Laiche dioïque.
- Carex pallescens*. L. bl. van Mei tot Juni. Ver-
bleekende Zegge. Laiche pâle.
- Carex verna*. Vill. bl. van April tot Juni. Voor-
jaars-Zegge. Laiche printanière.
- Milium effusum*. L. bl. in Mei en Juni. Gierst-
gras. Millet étalé.
- Melica nutans*. L. bl. in Mei en Juni. Knikkend
parelgras. Mélique penchée.
- Melica uniflora*. L. bl. in Mei en Juni. Eenbloe-
mig Parelgras. Mélique uniflore.
- Brachypodium sylvaticum* R. S. bl. v. Juni tot Sep-
tember. Bosch-Kortsteel. Brachypode des bois.
- Brachypodium pinnatum*. P. B. bl. v. Juni tot Sep-
tember. Gevinde Kortsteel. Brachypode penné.
- Lycopodium clavatum*. L. bl. in Juni en Juli. Wolfs-
klauw. Lycopode à massues.

- Lycopodium selago*. L. bl. in Juli en Augustus.
Pijnbladige wolfsklauw. Lycopode sélagine.
- Botrychium lunaria*. Sw. bl. in Mei en Juni.
Maankruid. Osmonde lunaire.
- Equisetum sylvaticum*. L. bl. in Maart en April.
Bosch-Paardestaart. Prêle des bois.
- Polypodium Phegopteris*. L. bl. in April en Mei.
Beukvaren. Polypode Phégoptère.
- Polypodium Robertianum*. Hoffm. bl. van Juli tot
September. Boomvaren. Polypode.
- Polystichum Oreopteris*. Dc. bl. in Juni. Nier-
varen. Polystic Oréoptère.
- Asplenium Ruta Muraria* L. bl. v. Juni tot Aug.
Muurruit. Rue-des-murailles.
- Asplenium Filix femina*. Bernh. bl. van Juni tot
September. Wijfjesvaren. Fougère femelle.
- Asplenium Adiantum nigrum*. L. bl. van Juli tot
Nov. Zwartsteel. Doradelle capillaire noire.
- Blechnum spicant*. L. bl. van Juni tot October.
Grachtvaren. Osmonde en épi.

 Te verkrijgen bij M. J.
AKKERMANS te Geulhem onder
Bergh-Terblijt.

